

Magdalena Filar

KOgnitywne badania nad semantyką tekstu z perspektywy angloamerykańskiej i z perspektywy germanistycznej

Lingwistyka Stosowana / Applied Linguistics / Angewandte Linguistik nr 23,
27-38

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Magdalena FILAR

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

Kognitywne badania nad semantyką tekstu z perspektywy angloamerykańskiej i z perspektywy germanistycznej

Abstract:

Cognitive Research on Text Semantics in Anglo-American and German Cognitive Linguistics

The aim of this article is to compare the cognitive research on text semantics based on R. Langacker's model of cognitive grammar and on semantics as depicted by German linguist M. Schwarz-Friesel. The first part of this comparison discusses the process of meaning construction in both models (modular and holistic approach) and focuses on modelling of text and discourse structure, especially on description of its referential and information structure as well as its communicative dynamics in texts. The second part of comparison is devoted to the analysis of anaphoric expressions and its reception. The analysis concentrates on the comparative description of different types of anaphora and aims at explaining their canonical and noncanonical use as well as their non-referential functions.

Wstęp

Jak wskazuje wielu badaczy, podobnie jak w przypadku przymiotnika *kognitywny*, także termin *językoznawstwo kognitywne* stał się ze względu na wielość i różnorodność prowadzonych w obrębie tego paradygmatu badań terminem wieloznacznym, który wymaga często doprecyzowania i zawężenia do danej koncepcji badawczej (T. Krzeszowski 1997, M. Bobran 2006, M. Schwarz 2008, A. Ziem 2008, S. Grucza 2012). W pracach angloamerykańskich odnosi się on głównie do kognitywnej teorii języka, najczęściej do gramatyki i semantyki kognitywnej (R. Langacker 2009, J. R. Taylor 2007), w badaniach germanistycznych jest on stosowany na określenie semantyki modularnej (M. Bierwisch 1987, M. Schwarz 1992, 2000, 2008, M. Schwarz-Friesel 2013) oraz prac o charakterze interdyscyplinarnym z zakresu kognitywnej lingwistyki tekstu (A. Beaugrande/ W. Dressler 1981, T. van Dijk/ W. Kinsch 1983, W. Klein/ Ch. von Stutterheim 1987, M. Scherner 2009).¹

¹ Warto w tym kontekście zwrócić także uwagę na kognitywne badania w polskich pracach germanistycznych prowadzone w ramach antropocentrycznej teorii języków ludzkich (F. Grucza 1983, S. Grucza 2010), która znajduje także zastosowanie w badaniu języków i tekstów specjalistycznych (S. Grucza 2004, 2013).

Moje dalsze rozważania w tym artykule koncentrują się na omówieniu elementów wspólnych i różnic w kognitywnych badaniach nad tekstem w obu tradycjach badawczych i mają na celu wykazanie, jak założenia gramatyki kognitywnej R. Langackera i semantyki w ujęciu M. Schwarz przekładają się na badania nad znaczeniem (podejście modularne i holistyczne), a także na badania nad strukturą referencyjną i informacyjną tekstu oraz na opis i analizę użycia wyrażań anaforycznych.

1. Dwie tradycje badawcze w ramach językoznawstwa kognitywnego – podejście holistyczne i podejście modularne

Niemiecka badaczka M. Schwarz (2008) dla uwzględnienia specyfiki i różnic między badaniami angloamerykańskimi a germanistycznymi wprowadza rozróżnienie terminologiczne na podejście holistyczne i podejście modularne (rozwijane głównie w Niemczech). Co ciekawe, określenie „holizm” funkcjonuje tylko w germanistycznej literaturze przedmiotu. Termin ten został po raz pierwszy zaproponowany przez M. Schwarz (1992: 16–19) jako przeciwwaga dla „modularności”. Jego odpowiednikiem w badaniach angloamerykańskich są takie określenia, jak „integralny” („integral”) i „jednolity/universalny” („unitary/uniform”)².

Centralną i dyskusyjną kwestią różnicującą podejście modularne od podejścia holistycznego jest funkcjonowanie języka w obrębie systemu poznawczego człowieka. Podczas gdy nurt modularny rozpatruje język jako moduł autonomiczny, działający niezależnie od innych podsystemów, nurt holistyczny widzi język jako epifenomen kognicji. W konsekwencji sam język jako system wiedzy wykazuje strukturę modularną i składa się z niezależnych podsystemów, takich jak fonologia, morfologia, składnia i semantyka, lub, jak to jest w podejściu holistycznym, leksykon, morfologia, składnia i semantyka tworzą kontinuum jednostek językowych o różnym stopniu złożoności i schematyczności.

Podział na podejście holistyczne i modularne można także obserwować na gruncie semantyki w postaci rozróżnienia terminologicznego na semantykę wielu stopni rozwijaną w nurcie modularnym (M. Bierwisch 1987, M. Schwarz 1992, 2000, 2008) i semantykę jednego stopnia charakterystyczną dla nurtu holistycznego (R. Jackendoff 1983, R. Langacker 2009). Podejście modularne rozgranicza między płaszczyzną semantyczną i konceptualną, z kolei w nurcie holistycznym jednostki semantyczne są utożsamiane z jednostkami konceptualnymi. W obu nurtach znaczenie jest definiowane jako rezultat konceptualizacji. Jednak w pierwszym z nich ma ono charakter interakcyjny i postkonceptualny, tj. znaczenie aktualne jest rezultatem interakcji płaszczyzny semantycznej oraz konceptualnej, i polega na przywoływaniu jednostek pojęciowych z leksykonu mentalnego (M. Bierwisch 1987) lub na aktywowaniu tylko określonych cech semantycznych jednostki konceptualnej w danym kontekście i na procesie inferencji (jednostki postkonceptualne M. Schwarz 2008), z kolei w nurcie holistycznym powstaje ono symultanicznie (on-line) (R. Langacker 2001). Semantyka

² Por. A. Ziem (2008).

modularna koncentruje się ponadto na badaniu zagadnień na styku semantyki i pragmatyki, z kolei semantyka holistyczna postuluje brak jasnego odgraniczenia między nimi.

2. Kognitywne badania nad semantyką tekstu i dyskursu

W przypadku prac należących do nurtu holistycznego trudno mówić o systematycznych badaniach nad tekstem, R. Langacker (2001, 2005, 2009) dokonuje w tej kwestii jedynie rozszerzenia swojej koncepcji gramatyki kognitywnej na tekst i dyskurs, kognitywno-funkcjonalne badania wyrastające z nurtu modularnego M. Schwarz (2000, 2008), M. Schwarz-Friesel (2007, 2013), M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014) rozwijają się na tle dobrze ugruntowanej w Niemczech lingwistyki tekstu (W. Klein/ Ch. von Stutterheim 1987, U. Figge 2002, H. Vater 2005, 2009). Różnice pomiędzy obydwoma nurtami dotyczą także rozumienia tekstu i dyskursu. R. Langacker (2005: 11) rozpatruje dyskurs na płaszczyźnie mentalnej i komunikacyjnej i definiuje go jako ciąg zdarzeń użycia językowego i ciąg konceptualizacji. Tekst jest podstawą, rusztowaniem do stworzenia mentalnej reprezentacji dyskursu. M. Schwarz-Friesel (2013) i M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014) ograniczają swoje rozważania do tekstu jako produktu operacji mentalnych i formy pisemnej.

2.1. Modelowanie struktury dyskursu w badaniach angloamerykańskich

Konstruowanie i rozwijanie znaczenia w dyskursie jest w gramatyce kognitywnej R. Langackera (2005, 2009) równoznaczne z bieżącym tworzeniem struktury pojęciowej o coraz większej złożoności i odbywa się w odniesieniu do szeroko rozumianego kontekstu (on-line). Znaczenie w dyskursie (konceptualizacje) powstaje w odniesieniu do aktualnej przestrzeni dyskursu (Current Discourse Space = CDS), na którą składają się elementy wspólne dla mówiącego i słuchającego stanowiące podstawę komunikacji w dyskursie, takie jak wspólna wiedza interlokutorów, wiedza wnoszona do interakcji, wiedza o toczącym się dyskursie, znajomość poprzednich i antycypacja kolejnych użyć w dyskursie, a także w odniesieniu do tła, tj. kontekstu sytuacyjnego, a więc czasu i miejsca wypowiedzi (R. Langacker 2005: 129 i nast.). Podstawowymi jednostkami budowania i przetwarzania dyskursu są negocjowane w trakcie rozwoju dyskursu ramy postrzegania/ramy uwagi (ang. viewing frames). Ramy postrzegania odwołują się do pewnego zakresu treści istotnego na danym etapie dyskursu. Na ich reprezentacje składają się proces profilowany przez dane zdanie i oczekiwania odbiorcy dotyczące wcześniejszego lub późniejszego dyskursu.

W ramach dynamiki komunikacyjnej dużo uwagi poświęca się w tym ujęciu dynamice referencyjnej, w tym odniesieniu anaforycznemu i jego wykładnikom językowym. W celu wyjaśnienia relacji referencyjnych w dyskursie, R. Langacker (2005: 129–133) posługuje się dodatkowym systemem ram (rama aktualnego użycia, rama ujemna dotycząca uprzedniego dyskursu oraz rama dodatnia odnosząca się do treści antycypowanych), a także pojęciem mentalnego dostępu i punktu odniesienia. Wszystkie wyrażenia referencyjne, zarówno rodzajnik określony, jak i nieokreślony,

a także zaimki osobowe pełnią w ramie środkowej taką samą funkcję – sprawiają, że mówiący i słuchający skupiają uwagę na tym samym obiekcie konceptualizacji.

Rodzajnik nieokreślony sygnalizuje brak pojedynczego egzemplarza w aktualnej przestrzeni dyskursu i stanowi polecenie wprowadzenia takiego egzemplarza. W przypadku, gdy w dyskursie występuje więcej egzemplarzy danego typu, rodzajnik nieokreślony wskazuje, by wybrać jeden z obiektów i skierować na niego uwagę. Z kolei rodzajnik określony sygnalizuje dostępność obiektu (obecność w ramie ujemnej). Profilowana rzecz nie musi być przy tym wyróżniona jako centrum uwagi. Użycie zaimków osobowych implikuje natomiast, że dany obiekt nie tylko pojawił się w poprzednim dyskursie, ale także został w nim wyróżniony jako centrum uwagi. Ich wartość anaforyczna wynika z wcześniejszego nawiązania kontaktu mentalnego z danym obiektem i przeniesieniem go z ramy ujemnej do aktualnej ramy dyskursu. Zdaniem R. Langackera (2005: 104) wielość konfiguracji zaimek-antecedens, daje się wyjaśnić poprzez odniesienie do pojęcia punktu odniesienia (por. temat użycia wyrażen anaforycznych szerzej podejmuje K. van Hoek 2007, punkt 3.1.).

R. Langacker (2001: 7) zwraca w tym kontekście uwagę na fakt, że jednym z aspektów znaczenia każdego wyrażenia jest to, w jaki sposób nawiązuje ono do wcześniejszych treści i formułuje następujące zasady konstruowania koherentnego dyskursu:

1. Podstawowymi jednostkami budowania dyskursu są *relacje*, zwykle wyrażane przez zdania.
2. Należy zawsze budować na tym, co zostało już uprzednio wprowadzone do dyskursu. Nowa struktura zostaje zakotwiczona w strukturze istniejącej przez nałożenie pojęciowe.
3. Tło, nawet ukryte, będące w innych ujęciach odpowiednikiem szeroko rozumianego kontekstu, jest ostatecznym miejscem zakotwiczenia dla istniejących i nowych struktur.
4. W sekwencji zdań, *podmiot* ma specjalny status jako punkt podłączenia do tego, co już zostało zbudowane, oraz jako punkt dostępu do tego, co właśnie jest budowane (por. funkcjonalna perspektywa zdania).
5. Pewne pozycje gramatyczne nadają się lepiej niż inne do wprowadzania *nowych uczestników dyskursu*, np. pozycja dopełnienia w s. czynnej (funkcjonalna perspektywa zdania).

A. Schwedek (2006: 103) zauważa, że przytoczone „zasady” konstruowania dyskursu są bardzo ogólne i stanowią jedynie kognitywny zapis zbadanych w ramach lingwistyki tekstu reguł dotyczących koherencji oraz struktury informacyjnej tekstu. W kwestii kolejności prezentacji informacji w dyskursie R. Langacker (2009: 648–665) ogranicza się także do stwierdzenia, że powinna być ona zgodna z naturalnymi ścieżkami mentalnego dostępu, takimi jak porządkowanie chronologiczne, porządkownie przyczynowo-skutkowe czy przechodzenie od informacji danej do nowej (datum – novum, temat – remat). Podobnie jak w przypadku zasad konstruowania koherentnego dyskursu, także badanie progresji tematycznej w dyskursie ogranicza się tylko do prototypowych przypadków takich jak progresja linearna, co nie oddaje wielości i złożoności relacji tematyczno-rematycznych w dyskursie.

2.2. Modelowanie struktury tekstu w badaniach germanistycznych

W podejściu kognitywno-funkcjonalnym rozwijanym na gruncie germanistycznym konstruowanie znaczenia i rozbudowywanie struktury tekstu jest rozpatrywane z perspektywy odbiorcy (M. Schwarz 2000, M. Schwarz-Friesel/ M. Consten 2014). Rozumienie tekstu jest więc rozpatrywane jako budowanie jego mentalnej reprezentacji, odbywa się sukcesywnie i jest rezultatem łączenia informacji językowych i pozajęzykowych. W tym sensie proces recepcji jest każdorazowo aktem indywidualnym, a także twórczym i nie polega wyłącznie na rekonstrukcji treści tekstu wyjściowego, ale także na ich interpretacji. Mentalnej reprezentacji tekstu nie należy przy tym utożsamiać z realnie istniejącym światem. Jest to jedynie konstrukt pojęciowy powstający w umyśle odbiorcy w procesie recepcji tekstu. Pod względem semantycznym jest on bardziej złożony niż reprezentacja językowa tekstu, ponieważ często zawiera także informacje, które nie są wyrażone *explicite* w danym tekście. Są one wynikiem aktywowania dodatkowej wiedzy przez odbiorcę w procesie inferencji. Proces inferencji ma istotny wpływ na zapewnienie koherencji w tekście.

M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014: 15) rozpatrują koherencję jako związek semantyczno-konceptualny, który powstaje wskutek interakcji wiedzy językowej i pozajęzykowej, i wyróżniają koherencję globalną dotyczącą spójności na poziomie makrostruktury oraz koherencję lokalną między następującymi po sobie zdaniami.

Istotną część badań nad semantyką tekstu w badaniach autorów stanowi także analiza struktury referencyjnej i jej wkład do zapewnienia koherencji w tekście.

M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014) podkreślają, że główną cechą mentalnego modelu tekstu jest jego dynamika referencyjna (por. *referentielle Bewegung*). Budowa mentalnej reprezentacji tekstu polega na nieustannym wprowadzaniu nowych i odwoływaniu się do już istniejących referentów, a także na modyfikacji ich reprezentacji wynikającej z wprowadzania, uzupełniania i usuwania informacji w tekście.

Podobnie jak w gramatyce kognitywnej, autorzy odwołują się w kwestii wyjaśnienia sposobów referowania, do pojęcia aktywacji oraz mentalnej dostępności obiektów. W przypadku nowego referenta dochodzi do jego pierwszej aktywacji w mentalnym świecie tekstu, obiekt staje się w ten sposób dostępny, a przez to znany odbiorcy. Ten typ referencji koresponduje z semantyką niemieckiego rodzajnika nieokreślonego *ein*. Z kolei odwoływanie się do już wprowadzonego referenta wiąże się z jego reaktywacją, obiekt pozostaje w ten sposób w centrum uwagi nadawcy i odbiorcy.

Na płaszczyźnie językowej sygnalizują go więc rodzajniki określone *der/die/das*. Każda ponowna aktywacja powoduje, że obiekt staje się elementem bardziej wyrazistym. Możemy mieć także do czynienia z deaktywacją referenta, która zachodzi w przypadku, gdy na miejsce uprzednio aktywowanego obiektu zostaje wprowadzony nowy referent. Deaktywowany obiekt pozostaje jednak nadal dostępny i może być ponownie aktywowany także przy pomocy rodzajników określonych *der/die/das*.

Ważną rolę w zapewnieniu spójności semantycznej i dynamiki komunikacyjnej ma także rozplanowanie informacji tematycznych i rematycznych w tekście. Z perspektywy kognitywnej informacja dana/temat i informacja nowa/remat są rozpatrywane jako jednostki aktywowane (niem. *Aktivationszustände*) w pamięci roboczej odbiorcy. Jednostki informacyjne różnią się stopniem dostępności w pamięci roboczej

odbiorcy tekstu. Jednostki tematyczne mają w mentalnym świecie tekstu już swoją reprezentację i służą w związku z tym do jej reaktywacji, są to tzw. węzły informacyjne w sieci referencyjnej tekstu, elementy dostępne dla odbiorcy, do których może on się odnosić w dalszej części tekstu, jednostki rematyczne natomiast wskazują na nowe obiekty w świecie mentalnym tekstu. Kluczowym postulatem zaproponowanym przez M. Schwarz (2000, 2008), M. Schwarz-Friesel (2007) jest wprowadzenie do analizy struktury informacyjnej pojęcia skalarności. Autorka jest zdania, że zaproponowany dotychczas dychotomiczny podział na temat i reumat jest ze względu na różnorodność jednostek informacyjnych niewystarczający i postuluje występowanie jednostek tematyczno-rematycznych (por. punkt 3.2. analiza anafor).

W przeciwieństwie do R. Langackera (2009), M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014: 106–110) bardziej kompleksowo zajmują się zagadnieniem progresji tematycznej w tekście. Oprócz typowej progresji linearnej polegającej na przechodzeniu od informacji znanej do informacji nowej, autorzy analizują także inne typy progresji, takie jak progresja ze stałym tematem, progresja opierająca się na hierarchii tematycznej (wszystkie tematy pojedyncze zależą od jednego wspólnego hipertematu).

W swoich analizach M. Schwarz-Friesel (2013) wysuwa także hipotezę, że specyficzne uporządkowanie informacji, przyczynia się nie tylko do zachowania koherencji, ale może także służyć do budowania napięcia, sygnalizowania określonych sposobów perspektywizacji i ewaluacji i stać się środkiem wyrażania perswazji w tekście. Ważnym atutem badań w ramach podejścia kognitywno-funkcjonalnego jest badanie struktury informacyjnej tekstów autentycznych, literackich i prasowych.

3. Anafora w badaniach angloamerykańskich i germanistycznych – analiza porównawcza

Ostatnia część porównania koncentruje się na analizie potencjału semantycznego wyrażań anaforycznych w tekście/w dyskursie w obydwu omawianych koncepcjach. Celem analizy jest ustalenie podobieństw i różnic w wyjaśnianiu zagadnienia odniesienia anaforycznego (przypadki konwencjonalne i niekonwencjonalne), określenie rodzajów anafory, a także jej możliwych wykładników w języku polskim³ i niemieckim.

3.1. Anafora zaimkowa w gramatyce kognitywnej R. Langackera

R. Langacker (2001, 2005, 2009) odwołując się do zagadnienia anafory w ramach rozwijanej przez siebie gramatyki kognitywnej wysuwa hipotezę, że jest to zagadnienie, którego nie można analizować wyłącznie w kategoriach czysto składniowych, a jego wyczerpujący opis musi opierać się także na dynamicznej konceptualizacji i uwzględniać kryteria semantyczne. K. van Hoek (2007) rozszerza zapoczątkowane przez R. Langackera badania nad anaforą i proponuje model analizy wyrażań anaforycznych bazując w nim na zdolności do ustalania punktów odniesienia (R. Langacker 2005), a także na teorii dostępu (M. Ariel 1990).

³ Dla ułatwienia lektury w artykule zostały przywołane przykłady użycia wyrażań anaforycznych pochodzące z polskich tłumaczeń prac R. Langackera (2005, 2009).

Koncepcja punktów odniesienia zakłada istnienie punktu odniesienia, który otwiera mentalny dostęp do grupy obiektów danego typu (dominium), w tym do wybranego obiektu (cel). Dostępność jest rozpatrywana w kategoriach dystansu mentalnego, tj. obiekt, który jest bardziej dostępny, jest mentalnie bliższy, a więc znany dla nadawcy i adresata, i jako taki może zostać przywoływany jako centrum uwagi.

Poszczególne rodzaje wyrażen nominalnych sygnalizują różny stopień dostępności referenta. W przypadku zaimków anaforycznych funkcję punktu odniesienia pełni najczęściej grupa nominalna, która otwiera mentalny dostęp do treści zaimka i określa zbiór potencjalnych celów – zaimek znajduje się w dominium grupy nominalnej.

Koreferencja jest więc rozumiana jako taka relacja pojęciowa, w której element dominium (cel) jest przez adresata identyfikowany z punktem odniesienia. K. van Hoek (2007: 898) formułuje w oparciu o tę koncepcję dwie zasady koreferencji, są to nie tyle reguły gramatyczne, co część znaczenia elementów nominalnych: a) zaimek anaforyczny musi znajdować się w dominium danego punktu odniesienia; b) pełne wyrażenie nominalne – nazwa własna lub deskrypcja – nie może pojawić się w dominium punktu odniesienia ze względu na konflikt semantyczny między znaczeniem pełnego wyrażenia nominalnego a kontekstem, w którym zwykle pojawia się pełne wyrażenie nominalne;

Kluczowym celem badań K. van Hoek (2007) jest także odpowiedź na pytanie, jakie czynniki decydują o tym, że dany obiekt zostaje wyróżniony jako punkt odniesienia oraz analiza użycia wyrażen anaforycznych w dyskursie. Prawdopodobieństwo, że dana grupa nominalna zostanie wykorzystana jako punkt odniesienia zależy od stopnia jej wyrazistości, powiązań pojęciowych, a także szyku zdania. Do najbardziej wyrazistych grup nominalnych należą te, które pełnią funkcję figury pierwszo- i drugoplanowej (ang. *trajectory/landmark*), a syntaktycznie odpowiednio podmiotu/dopełnienia. Grupa nominalna będąca podmiotem i figurą pierwszoplanową służy najczęściej jako punkt odniesienia dla pozostałej części zdania, a zaimek anaforyczny znajduje się w jej dominium. Na płaszczyźnie językowej ten typ relacji manifestuje się głównie przez retrospektywne wyrażenia anaforyczne (zaimek następuje po antecedensie, R. Langacker 2009: 678–681), np.

(1) Kilim Zeldy jest piękny. On się każdemu podoba.

(2) Naprawdę podoba mi się kilim Zeldy. Deseń jest świetny, a kolory wspaniałe.

Istotną cechą zaimka osobowego jest to, że wskazuje on bezpośrednio na punkt odniesienia. Punkt odniesienia, spośród wszystkich obiektów w dominium, jest najbardziej dostępny. W przykładzie (2) *kilim* jest także punktem odniesienia dla grup nominalnych *deseń* i *kolory*. Obiekty te mieszczą się także w jego dominium (por. quasi-anafora Z. Topoińska 1984, anafory skojarzeniowe H. Vater 2009: 112).

W niektórych przypadkach relacja koreferencji może zostać wyrażona przy pomocy prospektywnych wyrażen anaforycznych (zaimek poprzedza antecedens).

(3) W swoim prywatnym gabinecie prezydent podziwiał sam siebie.

(4) Zanim (ona) wyszła, Sally nakarmiła kota.

W przykładach (3) i (4) jako elementy prospektywne występują zaimki *swój* i *ona*. Mimo nietypowej pozycji dla zaimków anaforycznych w obu przykładach zachodzi koreferencja, funkcję punktu odniesienia spełniają podmioty zdania głównego.

Inny przypadek stanowią takie przykłady, w których brak jest bezpośredniej ciągłości sensów w dyskursie, np. gdy dwa wyrażenia nominalne są oddzielone od siebie przez zmianę tematu i żadne z nich nie znajduje się w dominium drugiego (K. van Hoek 2007: 911, tłum. M.F.).

- (5) Ona [Ripley] nie dostrzegła masywnej dłoni wyłaniającej się z cienia w jej kierunku. Ale John widział i krzyknął. Ripley odwróciła się i stanęła nagle twarzą w twarz z obcym.

Reidentyfikacja elementu znanego sygnalizowanego przez zaimek następuje na początku nowej jednostki tekstowej przez przywołanie referenta za pomocą pełnej nazwy własnej. Oprócz wyrazistości i pojęciowego powiązania istotnym czynnikiem wpływającym także na sposób referowania jest także punkt widzenia i jego zmiany.

3.2. Anafora w podejściu kognitywno-funkcjonalnym M. Schwarz

M. Schwarz (2000, 2008) i M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014) rozpatrują anaforę jako podstawowy wykładnik koherencji lokalnej i jako środek ciągłości referencyjnej w tekście. Główny nacisk w badaniach autorki zostaje położony na rozumienie wyrazów anaforycznych.

M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014: 110 i nast.) proponują wielopłaszczyznowy model recepcji anafor (niem. drei-Ebenen-Modell des Anaphernverstehens). Analiza potencjału semantycznego anafor wymaga rozpatrywania ich na trzech płaszczyznach, tj. na płaszczyźnie językowej, jak i na dwóch płaszczyznach referencyjnych. Anafory są rozpatrywane jako wyrażenia językowe (określone frazy nominalne lub zaimki), które odnoszą się do tego samego obiektu co ich antecedens w rzeczywistości pozajęzykowej, a także jako jednostki, które służą ustanawianiu obiektów na płaszczyźnie konceptualnej. Podobnie jak R. Langacker (2009) i K. van Hoek (2007) również w ujęciu germanistycznym relacja anaforyczna jest wyjaśniana przy pomocy punktu odniesienia i koncepcji dostępności. Ten sam antecedens pełni funkcję punktu odniesienia dla wszystkich wyrazów anaforycznych. Podobnie jak R. Langacker (2009), autorzy twierdzą także, że w funkcji punktu odniesienia występuje zwykle referent o dużym stopniu wyrazistości (niem. Salienz), tj. taki, który był już wcześniej aktywowany, jest dostępny oraz zyskuje największą uwagę kognitywną odbiorców. Na stopień wyrazistości referentów w danym tekście mogą mieć wpływ zarówno czynniki językowe (gramatyka i semantyka tekstu), jak i te pochodzące z płaszczyzny konceptualnej. Na płaszczyźnie językowej są to pozycja i funkcja syntaktyczna w zdaniu (pozycja inicjalna, funkcja podmiotu), a także agentywność oraz liczba i rodzaj odniesień do referenta w tekście. Na płaszczyźnie konceptualnej jest nim relewancja referenta w modelu świata danego tekstu. W funkcji obiektów wyrazistych, relewantnych występują referenty, które pełnią funkcję figur pierwszoplanowych (niem. Diskurstopiks) i są w tekście wymieniane wielokrotnie.

W odróżnieniu od R. Langackera (2009) i K. van Hoek (2007), M. Schwarz (2000) dzieli wyrażenia anaforyczne nie ze względu na pozycję zaimka anaforycznego względem antecedensa, lecz ze względu na sposób, w jaki odnoszą się do niego i dokonuje podziału na anafory właściwe i anafory skojarzeniowe (niem. direkte/ indirekte Anaphern). Główny obszar badań w tym ujęciu stanowią właśnie anafory skojarzeniowe, które autorka definiuje jako wyrażenia określone i interpretacyjnie zależne od wyrażenia nominalnego w poprzedzającym zdaniu lub fragmencie tekstu, tzw. elementu kotwiczącego (niem. Anker).

W przeciwieństwie do anafor właściwych anafory skojarzeniowe może z elementem kotwiczącym łączyć nie tylko relacja koreferencji, ale także inne relacje semantyczno-konceptualne. M. Schwarz (2000) i M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014: 110–127) wyróżniają na podstawie analiz tekstowych cztery semantyczno-konceptualne typy anafor skojarzeniowych:

- a) anafora skojarzeniowa bazująca na relacji meronimii (niem. Teil-Ganzes-Beziehung), tj. wyrażenie kotwiczące i anaforyczne łączy najczęściej relacja semantyczna część–całość:
 - (6) [...] sprang der 25-Jährige unvermittelt erneut auf den Rentner zu und versetzte ihm gezielt einen Fußtritt gegen den Kopf, so dass der noch sitzende Mann (...) zu Boden ging [...]. (Pressportal.de, 03.05.2011)
- b) anafora skojarzeniowa uwarunkowana walencją semantyczną czasownika, tj. obiekt jest przewidziany w planie semantycznym czasownika:
 - (7) Ich kann meine Zimmertür nicht abschließen, da meine Mutter den Schlüssel verloren hat. (www.gutefrage.net)
- c) anafora skojarzeniowa nazywająca typowe elementy, role w ramach danego schematu, skryptu konceptualnego (niem. schema-basierte indirekte Anaphern):
 - (8) Eines Tages kam ein Zirkus in die Stadt. [...] Danach kam der Löwendirektor. Danach kam der Akrobat. Als letztes kam der Zauberer. (www.glueckaufschule-siegen.de, 04.09.2012)
- d) anafora skojarzeniowa oparta na inferencjach (niem. inferenzbasierte indirekte Anapher):
 - (9) In einer Wohnung in Oberschöneweide ist am Dienstagmorgen ein toter Mann gefunden worden. [...] Die Leiche soll mehrere Messerstiche aufgewiesen haben. Die Mordkommission ermittelt. (Berliner Morgenpost, 18./19.05.2013)

Cytowany tekst, a także jego poprzedni fragment, nie zawiera żadnego elementu kotwiczącego, który mógłby posłużyć jako punkt odniesienia dla anafory skojarzeniowej „die Mordkommission“. Dla zapewnienia koreferencji w tekście odbiorca musi wyciągnąć wniosek, że doszło do morderstwa oraz że w tego typu przypadkach policja prowadzi dochodzenie. Anafory skojarzeniowe pełnią podwójną funkcję tekstową, tj. wprowadzania nowych referentów i kontynuowania odniesienia referencyjnego w

tekście. Wybór wyrażenia anaforycznego jest uwarunkowany intencjonalnie i kontekstowo, i zależy głównie od tego, na których aspektach znaczenia mówiący chce skoncentrować swoją uwagę.

M. Schwarz (2000) i M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014) rozszerzają badania nad wyrażeniami anaforycznymi także o analizę anafor złożonych (niem. Komplexanaphern). Anafory złożone stanowią szczególny typ wtórnego odniesienia w tekście, ponieważ jako jednostki skondensowane informacyjnie odnoszą się nie do pojedynczych referentów, lecz do stanów rzeczy i procesów, którym na płaszczyźnie językowej odpowiadają złożone syntaktycznie antecedensy (niem. komplexe syntaktische Antezedenten/ Antezedentenfelder).

- (10) Wenn man verletzt ist, ist man immer ziemlich alleine. Man kann nicht ins Geschehen eingreifen und hat das Gefühl, nicht mehr benötigt zu werden. [...] Ich habe immer nach Lösungen gesucht und gehofft, dass ich bald wieder fit bin. Aber ich wurde nicht so schnell fit. Dieser Zustand hat mich (...) aufgefressen. (www.stuttgarter-zeitung.de, 05.5.2012)

Antecedensem anafory złożonej *dieser Zustand* jest w tym przypadku cały wcześniejszy tekst. Mówiący odwołuje się w ten sposób do swojego stanu psychicznego po wypadku. Złożona anafora umożliwia ujęcie tego stanu rzeczy w postaci jednego abstrakcyjnego referenta. Podobnie jak w gramatyce kognitywnej, także w podejściu kognitywno-funkcjonalnym M. Schwarz-Friesel (2013) i M. Schwarz-Friesel/ M. Consten (2014) zwracają uwagę na funkcję epistemiczną i wartościującą anafor.

4. Wnioski i perspektywy badawcze

Badania nad semantyką tekstu prowadzone w nurcie holistycznym i kognitywno-funkcjonalnym różnią się zakresem i stopniem szczegółowości opisu zagadnień tekstowych. W nurcie holistycznym badania ograniczają się do konstruowania znaczenia i sformułowania ogólnych zasad rozbudowy dyskursu, w nurcie kognitywno-funkcjonalnym dominuje wielopłaszczyznowa analiza tekstu.

Obydwie koncepcje oferują podobny opis dynamiki referencyjnej w tekście odwołując się w tej kwestii do pojęcia dostępności oraz aktywacji obiektów mentalnych. Porównanie zaproponowanych przez K. van Hoek i M. Schwarz modeli analizy wyrażen anaforycznych pozwala dostrzec między nimi podobieństwa i różnice. Omawiane modele odwołują się w celu wyjaśnienia odniesienia anaforycznego w tekście do pojęcia punktu odniesienia, teorii dostępności oraz wyrazistości obiektów. Model K. van Hoek koncentruje się na sformułowaniu ogólnych zasad koreferencji oraz na uzasadnieniu przypadków prospektywnego użycia zaimków anaforycznych. Z kolei model M. Schwarz kładzie nacisk na rozumienie wyrażen anaforycznych, w tym na analizę często występujących anafor skojarzeniowych oraz anafor złożonych. Obydwa modele uwzględniają także w opisie anafor ich funkcje pozareferencyjne. W modelu M. Schwarz analiza anafor odbywa się na autentycznym materiale językowym, K. van Hoek ogranicza się do częściowo konstruowanych przykładów. Szerszych ba-

dań w ramach obydwu podejść kognitywnych wymaga także przedstawiona w artykule jedynie skrótowo struktura informacyjna i jej dynamika na płaszczyźnie tekstu, w tym uwzględnienie w badaniach wpływu takich czynników, jak intencjonalność, punkt widzenia mówiącego, strategie perspektywizacji i emocjonalizacji, a także inne strategie komunikacyjne. Istotnym krokiem w kierunku poszerzenia badań w tym obszarze powinna być także analiza nie tylko typowych referencyjnych wykładników informacji znanej lub nowej, ale także zwrócenie uwagi na mniej konwencjonalne środki jej wyrażania na płaszczyźnie tekstu.

Bibliografia

- Ariel, M. (1990), *Accessing Noun Phrase antecedents*. New York.
- Bierwisch, M. (1987), *Linguistik als kognitive Wissenschaft – Erläuterungen zu einem Forschungsprogramm*, (w:) „Zeitschrift für Germanistik“ 8, 645–667.
- Bobran, M. (2006), *Mój głos w dyskusji o językoznawstwie kognitywnym*. 1-50 (URL <http://www.kognitywistyka.net>). [Pobrano 30.07.2017].
- De Beaugrande, R. A./ W. U. Dressler (1981), *Einführung in die Textlinguistik*. Tübingen.
- Figge, U. (2002), *Die kognitive Wende in der Textlinguistik*, (w:) K. Brinker/ G. Antos/ W. Heinemann/ S. F. Sager (red.), *Text- und Gesprächslinguistik (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 16.1)*. Berlin etc., 96–104.
- Grucza, F. (1983), *Zagadnienia metalingwistyki. Lingwistyka – jej przedmiot, lingwistyka stosowana*. Warszawa.
- Grucza, S. (2004), *Od lingwistyki tekstu do lingwistyki tekstu specjalistycznego*. Warszawa.
- Grucza, S. (2010), *Główne tezy antropocentrycznej teorii języków ludzkich*, (w:) „Lingwistyka Stosowana” 2010, nr 2, 41–68.
- Grucza, S. (2012), *Język a myślenie. Kilka uwag krytycznych dotyczących rozważań tej relacji*, (w:) „Lingwistyka Stosowana” 2012, nr 5, 155–173.
- Grucza, S. (2013), *Lingwistyka języków specjalistycznych (Studia N@ukowe 3)*. Warszawa.
- Jackendoff, R. (1983), *Semantics and Cognition (Current Studies in Linguistics Series 8)*. Cambridge.
- Klein, W./ Ch. von Steutterheim (1987), *Quaestio und referentielle Bewegung in Erzählungen*, (w:) „Linguistische Berichte“ 109, 163–183.
- Krzyszowski, T. P. (1997), *O znaczeniu przymiotnika „kognitywny”*, (w:) F. Grucza/ M. Dakowska (red.) *Podjęcia kognitywne w lingwistyce, translatoryce i glotto-dydaktyce. Materiały z XX Sympozjum zorganizowanego przez Instytut Lingwistyki Stosowanej UW i Polskie Towarzystwo Lingwistyki Stosowanej, Grzegorzewice, 12-14 stycznia 1996 r.* Warszawa, 23–32.
- Langacker, R. (2001), *Kotwiczenie, kodowanie, dyskurs*, (w:) W. Kubiński/ D. Stanulewicz (red.): *Językoznawstwo kognitywne II: Zjawiska Pragmatyczne*. Gdańsk, 22–69.
- Langacker, R. (2005), *Wykłady z gramatyki kognitywnej*. Lublin.

- Langacker, R. (2009), *Gramatyka kognitywna. Wprowadzenie*. Kraków.
- Scherner, M. (2009), *Kognitywistyczne metody analizy tekstu*, (w:) Z. Bilut-Homplewicz/ W. Czachur / M. Smykała (red.), *Lingwistyka tekstu w Niemczech. Pojęcia, problemy, perspektywy*. Wrocław, 132–148.
- Schwarz, M. (1992), *Kognitive Semantiktheorie und neuropsychologische Realität. Repräsentationale und prozedurale Aspekte der semantischen Kompetenz*. Tübingen.
- Schwarz, M. (2000), *Indirekte Anaphern in Texten. Studien zur domänengebundenen Referenz und Kohärenz im Deutschen* (Linguistische Arbeiten 413). Tübingen.
- Schwarz, M. (2008), *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Dritte, vollständig überarbeitete und erweiterte Auflage. Tübingen.
- Schwarz-Friesel, M. (2007), *Text- und Gesprächsanalyse*, (w:) M. Steinbach, et. al. (red.), *Schnittstellen der germanistischen Linguistik*. Stuttgart, 219–256.
- Schwarz-Friesel, M. (2013), *Sprache und Emotion* (UTB 2939). Tübingen.
- Schwarz-Friesel, M./ M. Consten (2014), *Einführung in die Textlinguistik* (Einführung Germanistik). Darmstadt.
- Szwedek, A. (2006), *Lingwistyka kognitywna a językoznawstwo kognitywne*, (w:) O. Sokołowska/ D. Stanulewicz (red.), *Językoznawstwo Kognitywne III: kognitywizm w świetle innych teorii*. Gdańsk, 92–105.
- Taylor, J. R. (2007), *Gramatyka kognitywna*. Kraków.
- Topolińska, Z. (1984), *Składnia grupy imiennej*, (w:) S. Karolak/ Z. Topolińska/ S. Urbańczyk (red.) *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, Warszawa, 301–386.
- Van Dijk, T. A./ Kintsch, W. (1983), *Strategies of Discourse Comprehension*. New York.
- Van Hoek, K. (2007): *Pronominal Anaphora*, (w:): D. Geeraerts/ H. Cuyckens (red.), *Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. Oxford, 891–915.
- Vater, H. (2005), *Referenz-Linguistik*. München.
- Vater, H. (2009), *Wstęp do lingwistyki tekstu. Struktura i rozumienie tekstów*. Wrocław.
- Ziem, A. (2008), *Frames und sprachliches Wissen. Kognitive Aspekte der semantischen Kompetenz* (Reihe: Sprache und Wissen 2). Berlin.